

Світлана Алексієвич

У ВІЙНИ
НЕ ЖІНОЧЕ
ОБЛИЧЧЯ



Харків
«ФОЛІО»
2020

— Коли вперше за історію жінки опинилися в армії?

— Уже в IV столітті до нашої ери в Афінах і Спарті в грецьких військах воювали жінки. Пізніше вони брали участь у походах Александра Македонського.

Російський історик Микола Карамзін писав про наших предків: «Слов'янки ходили іноді на війну з батьками і чоловіками, не страхаючись смерті: так, під час облоги Константинополя 626 року греки знайшли з-поміж убитих слов'ян багато жіночих трупів. Мати, виховуючи дітей, готувала їх бути воїнами».

— А за нових часів?

— Уперше — в Англії в 1560—1650 роках почали формувати шпиталі, у яких служили жінки-солдати.

— Що сталося у XX столітті?

— Початок століття... Під час Першої світової війни в Англії жінок уже брали до Королівських військово-повітряних сил, були сформовані Королівський допоміжний корпус і жіночий легіон автотранспорту чисельністю 100 тисяч осіб.

У Росії, Німеччині, Франції багато жінок теж почали служити у військових госпіталях і санітарних поїздах.

А під час Другої світової війни світ став свідком жіночого феномена. Жінки служили у всіх родах військ уже в багатьох країнах світу: в англійській армії — 225 тисяч, в американській — 450—500 тисяч, в німецькій — 500 тисяч...

У Радянській армії воювало близько мільйона жінок. Вони опанували всі військові спеціальності, з-поміж них і суто «чоловічі». Навіть виникла мовна проблема: слова «танкіст», «піхотинець», «автоматник» до того часу не мали жіночого роду, бо цієї роботи ще ніколи не виконувала жінка. Жіночі слова народилися там, на війні...

Із розмови з істориком

ЛЮДИНА БІЛЬША ЗА ВІЙНУ (зі щоденника-книжки)

Миллионы убитых задешево
Протоптали тропу в темноте...¹
Осип Мандельштам

1978—1985 рр.

Пишу книжку про війну...

Я, яка не любила читати книжок про війну, хоч у моєму дитинстві та юності у всіх то було улюблене читання. У всіх моїх однолітків. І то не дивно — ми були дітьми Перемоги. Дітьми переможців. Передовсім, що я пам'ятаю про війну? Свою дитячу тугу серед незрозумілих і страхітливих слів. Про війну згадували завжди: у школі і вдома, на весіллях і хрестинах, на святах і поминках. Навіть у дитячих розмовах. Сусідський хлопчик одного разу спитав у мене: «А що люди роблять під землею? Як вони там живуть?» Нам теж хотілося розгадати таємницю війни.

Саме тоді й замислилася про смерть... І вже ніколи не переставала думати про неї, для мене вона стала головною таємницею життя.

Усе для нас починалося з того страшного і таємничого світу. У нашій родині український дідусь, мамин батько, загинув на фронті, похований десь в угорській землі, а білоруська бабуся, батькова мама, померла від тифу в партизанах, двоє її синів служили в армії і пропали безвісти в перші місяці війни, із трьох повернувся один. Мій батько. Одинадця-

¹ Так мільйони убитих задешево
Протоптали стежину в пітьмі...

тьох далеких родичів разом із дітьми німці спалили живцем — кого у власній хаті, кого в сільській церкві. Так у кожній родині. У всіх.

Сільські хлопчики довго ще грали в «німців» і «наших». Кричали німецькі слова: «Хенде хох!», «Цурюк», «Гітлер капут!».

Ми не знали світу без війни, світ війни був єдино знайомим нам світом, а люди війни — єдино знайомими нам людьми. Я й тепер не знаю іншого світу та інших людей. А чи були вони колись?

* * *

Село мого дитинства після війни було жіноче. Бо самі жінки. Чоловічих голосів не пригадую. Так у мене це й залишилося: про війну розповідають жінки. Плачуть. Співають, як плачуть.

У шкільній бібліотеці — половина книжок про війну. І в сільській, і в райцентрі, до якого батько часто їздив по книжки. Тепер я маю відповідь — чому. Хіба випадково? Ми завжди воювали або готувалися до війни. Згадували, як воювали. Ніколи не жили по-іншому, мабуть, і не вміємо. Не уявляємо, як жити інакше, цього нам треба буде колись довго навчатися.

У школі нас учили любити смерть. Ми писали у творах, що бажаємо померти в ім'я... Мріяли...

А голоси на вулиці кричали про інше і вабили більше.

Я довго була книжною людиною, яку реальність лякала і привертала до себе. Через незнання життя з'явилася безстрашність. Тепер гадаю: якщо б я була більш реальною людиною, чи мала б змогу поринути в таку безодню? Чому так сталося — через незнання? Чи через відчуття шляху? Адже чуття шляху є...

Довго шукала... Які слова можуть передати, що я чую? Шукала жанр, який узгоджувався би з тим, як я бачу світ, як налаштовані мої очі, мої вуха.

Одного разу потрапила до рук книжка «Я з вогняного села» А. Адамовича, Я. Бриля, В. Колесника. Такого потрясіння зазнала лише єдиний раз, читаючи Достоевського. А тут — незвичайна форма: роман зібраний із голосів самого життя. З того, що я чула в дитинстві, з того, що нині звучить на вулиці, вдома, у кафе, у тролейбусі. Так! Коло замкнулося. Я знайшла те, що шукала. Передчувала.

Алесь Адамович став моїм учителем...

* * *

Протягом двох років не так зустрічалася і записувала, як думала. Читала. Про що буде моя книжка? Ну, ще одна книжка про війну... Навіщо? Проминули вже тисячі воєн — маленьких і великих, відомих і невідомих. А написано про них ще більше. Але... Писали чоловіки і про чоловіків — це стало відразу зрозумілим. Усе, що нам відомо про війну, ми знаємо з «чоловічого голосу». Ми всі в полоні «чоловічого» уявлення і «чоловічого» відчуття війни. «Чоловічих» слів. А жінки мовчать. Ніхто ж, окрім мене, не розпитував мою бабусю. Мою маму. Мовчать навіть ті, хто був на фронті. Якщо раптом починають згадувати, то розповідають не «жіночу» війну, а «чоловічу». Підлаштовуються до канону. І тільки вдома або пустивши сльозу серед фронтових подруг вони починають говорити про їхню війну, мені незнайому. Не лише мені, усім нам. Під час своїх журналістських поїздок не раз ставала свідком, єдиною слухачкою зовсім нових текстів. І відчувала потрясіння, як у дитинстві. Крізь ці оповідання проглядав жахливий оскал таємничого... Коли жінки розповідають, у них немає або майже немає того, про що ми звикли читати й чути: як деякі люди героїчно вбивали інших і перемогли. Або програли. Яка існувала техніка і якими були генерали. Жіночі розповіді інші та про інше. У «жіночої» війни свої барви, свої запахи, своє світло і свій простір почуттів. Свої слова. Там немає героїв і неймовірних подвигів, там просто є люди, які виконують нелюдську людську роботу. І страж-

дають там не лише вони (люди!), але й земля, і птахи, і дерева. Усі істоти, що живуть разом із нами на землі. Страждають вони без слів, що ще страшніше.

Але чому? — не раз запитувала я себе. — Чому, відстоявши і посівши своє місце в колись абсолютно чоловічому світі, жінки не обстояли свою історію? Свої слова і свої почуття? Самі собі не вірили. Від нас прихований цілий світ. Їхня війна залишилася невідомою...

Хочу написати історію цієї війни. Жіночу історію.

* * *

Після перших зустрічей...

Подив: військові професії цих жінок — санінструктор, снайпер, кулеметник, командир зенітної гармати, сапер, а тепер вони — бухгалтери, лаборантки, екскурсоводи, вчительки... Розбіжність ролей — там і тут. Згадують неначе не про себе, а про якихось дівчаток. Сьогодні самі собі дивуються. І перед моїми очима «олюднюється» історія, стає схожою на звичайне життя. Падає по-іншому світло.

Трапляються надзвичайні оповідочки, їхнє життя містить сторінки, які можуть сперечатися з найкращими сторінками класики. Людина так добре бачить себе згори — з небес, і знизу — із землі. Перед нею весь шлях: угору і дорога донизу — від ангела до звіра. Спогади — це не жагучий або спокійний переказ реальності, що відійшла назавжди, це нове народжування минулого, коли час повертає назад. Передусім — творчість. Розповідаючи, люди створюють, «пишуть» своє життя. Трапляється, що і «дописують», і «перепишують». Тут треба бути наготові. На варті. Авжеж, біль розплавляє, знищує будь-яку фальш. Занадто висока температура! Більш відверто, переконалася я, поведуться прості люди — медсестри, куховарки, пралі. Вони, так би мовити, із себе виймають слова, а не з газет і прочитаних книжок — не з чужого. А лише з особистих страждань і переживань. Почуття і мова освічених людей, хоч як це дивно, здебільшого підвладні об-

робляння часом. Його загальному шифруванню. Заражені вторинним знанням. Міфами. Часто доводиться довго йти, всілякими колами, щоб почути розповідь про «жіночу» війну, а не про «чоловічу»: як відступали, наступали, на якій ділянці фронту... Потрібна не одна-єдина зустріч, а багато сеансів. Як доскіпливому портретистові.

Довго сиджу в незнайомій оселі чи квартирі, іноді весь день. П'ємо чай, приміряємо нещодавно куплені кофтинки, обговорюємо зачіски і кулінарні рецепти. Переглядаємо разом фотографії онуків. І ось тоді. За якийсь час — ніколи не відомо, за який і чому, — раптом настає та довгоочікувана мить, коли людина відступає від канону — гіпсового й залізобетонного, як наші пам'ятники, — і йде до себе. Усередину себе. Починає пригадувати не війну, а свою молодість. Шматок свого життя... Слід упіймати таку мить. Не прогавити! Але часом по довгому дню, сповненому слів, фактів, сліз, залишається в пам'яті лише єдина фраза (але яка!): «Я такою маленькою пішла на фронт, що за війну навіть підросла». Її й залишаю в записнику, хоча на магнітофоні намотані десятки метрів. Чотири-п'ять касет...

Що мені допомагає? Допомагає те, що ми звикли жити купно. Спільно. Соборні люди. Усе в нас при гурті: і щастя, і сльози. Уміємо страждати і розповідати про страждання. Страждання освячує наше важке і нескладне життя. Нам біль — як мистецтво. Маю визнати, жінки сміливо вирушають цим шляхом...

* * *

Як вони зустрічають мене?

Звуть «дівчинкою», «донечкою», «дитинкою», напевно, якби я була з їхнього покоління, вони поводитися б зі мною інакше. Спокійно і рівноправно. Без радості й подиву, які дарує зустріч молодості й старості. Це дуже важливий момент, що тоді вони були молоді, а згадують тепер старими. Через життя згадують — через сорок років. Обачно відкри-

вають переді мною свій світ, бережуть: «Одразу після війни вийшла заміж. Сховалася за чоловіком. За побутом, за дитячими пелюшками. Охоче сховалася. І мама вмовляла: «Мовчи! Мовчи!!! Не зізнавайся». Я виконала свій обов'язок перед Батьківщиною, але мені сумно, що я там була. Що я це знаю... А ти — зовсім дівчинка. Мені тебе шкода...» Часто бачу, як вони сидять і прислухаються до себе. До звучання своєї душі. Звіряють його зі словами. З плином часу людина розуміє, що ось минуло життя, а тепер треба змиритися і підготуватися до відходу. Небажано і прикро зникнути просто так. Ненароком. На ходу. І коли вона озирається назад, їй хочеться не лише розповісти про своє, але й дійти до таємниці життя. Відповісти собі на запитання: навіщо це з нею діялося? Вона дивиться на все трохи прощальним і сумним поглядом... Майже звідти... Нема чого ні обманювати, ні обманюватися. І вже зрозуміло, що в людині без думки про смерть нічого не розгледіти. Її таємниця існує поверх усього.

Війна надто інтимне переживання. І таке ж нескінченне, як і людське життя...

Одного разу жінка (льотчиця) відмовилася зі мною зустрітися. Пояснила телефоном: «Не можу... Не хочу згадувати. Протягом трьох років я була на війні... І протягом трьох років я не почувалася жінкою. Мій організм омертвів. Менструації не було, майже жодних жіночих бажань. А я була гарна... Коли мій майбутній чоловік освідчився... То вже в Берліні, у рейхстазі... Він сказав: «Війна скінчилася. Ми залишилися живі. Нам пощастило. Виходь за мене заміж». Я хотіла заплакати. Закричати. Ударити його! Як заміж? Тепер? Серед усього цього — заміж? Серед чорної сажі й чорної цегли... Ти подивися на мене... Подивися — яка я! Ти спочатку зроби з мене жінку: даруй квіти, розважай, кажи гарні слова. Я так цього хочу! Так чекаю! Я мало його не вдарила... Хотіла вдарити... А в нього була обпалена, багрова одна щока, і я бачу: він усе зрозумів, у нього течуть сльози по цій щоці. По свіжих рубцях... І сама не вірю тому, що кажу: «Так, я вийду за тебе заміж».

Перепрошую... Не можу...»

Я її зрозуміла. Але то теж сторінка або півсторінки майбутньої книжки.

Тексти, тексти. Усюди — тексти. У міських квартирах і сільських хатинах, на вулиці і в поїзді... Я слухаю... Дедалі перетворююся на єдине велике вухо, завжди повернене до іншої людини. «Читаю» голос.

* * *

Людина більша за війну...

Запам'ятовується саме те, де вона більша. Нею керує там щось таке, що сильніше за історію. Мені треба брати ширше — писати правду про життя і смерть узагалі, а не тільки правду про війну. Поставити запитання Достоевського: скільки людини в людині і як цю людину всередині захистити? Безсумнівно, що зло принадливе. Воно є більш вправним, ніж добро. Більш спокусливим. Чимдалі глибше занурююся в нескінченний світ війни, усе інше трохи затьмарюється, стає більш буденним, ніж зазвичай. Грандіозний і хижий світ. Розумію тепер самотність людини, яка повернулася звідти. Як з іншої планети або з того світу. Вона знає те, чого інші не знають, і здобути ті знання можна лише там, побіля смерті. Коли вона намагається щось переказати на словах, у неї — відчуття катастрофи. Людина німіє. Вона хоче розповісти, інші хотіли б зрозуміти, але всі безсилі.

Вони завжди не в тому просторі, що слухач. Їх оточує незримий світ. Щонайменше троє беруть участь у розмові: людина, яка розповідає тепер, ця ж людина, якою вона була тоді, в момент події, — і я. Моя мета — насамперед добути правду тих років. Тих днів. Без фальшування почуттів. Одрразу після війни людина розповіла би про одну війну, за десятки років, звісно, у неї щось змінюється, бо вона складає в спогади вже все своє життя. Усю себе. Як саме вона жила в ці роки, що читала, бачила, кого зустріла. Нарешті, щаслива вона чи нещаслива. Розмовляємо з нею на-

ЗМІСТ

ЛЮДИНА БІЛЬША ЗА ВІЙНУ (ЗІ ЩОДЕННИКА-КНИЖКИ)	5
Через сімнадцять років	19
Із того, що викинула цензура	21
Із того, що викинула я сама	27
«НЕ ХОЧУ ЗГАДУВАТИ...»	32
«ПІДРОСТІТЬ, ДІВЧАТКА... ВИ ЩЕ ЗЕЛЕНІ...»	46
Про клятви і молитви	47
Про запах страху і валізи цукерок	58
Про побут і буття	75
«ОДНА Я ПОВЕРНУЛАСЯ ДО МАМИ...»	88
«У НАШІЙ ХАТІ ДВІ ВІЙНИ ЖИВУТЬ...»	106
«ТЕЛЕФОННА ТРУБКА НЕ СТРІЛЯЄ...»	113
«НАС НАГОРОДЖУВАЛИ МАЛЕНЬКИМИ МЕДАЛЯМИ...»	126
Про ляльки і гвинтівки	129
Про смерть і подив перед смертю	133
Про коней і птахів	136
«ЦЕ БУЛА НЕ Я...»	140
«Я ЦІ ОЧІ І ТЕПЕР ПАМ'ЯТАЮ...»	149
«МИ НЕ СТРІЛЯЛИ...»	165
Про черевички і прокляту дерев'янку	165
Про спеціальне мило «К» і гауптвахту	172

Про розплавлені підшипники і російський мат	179
«БУВ ПОТРІБЕН СОЛДАТ... А ХОТИЛОСЯ БУТИ ЩЕ Й ВРОДЛИВОЮ...»	187
Про чоловічі чоботи й жіночі капелюшки	188
Про дівочий дискант і матроські забобони	197
Про безмовність жаху і красу вигадки	206
«ПАНЯНКИ! А ВИ ЗНАЄТЕ: КОМАНДИР САПЕРНОГО ВЗВОДУ ЖИВЕ ЛИШЕ ДВА МІСЯЦІ...»	209
«ЛИШЕ ОДИН РАЗ ПОГЛЯНУТИ...»	222
Про бісову бабу і травневі троянди	222
Про дивну тишу перед небом і загублену каблучку	235
Про самотність кулі й людини	242
«ПРО БУЛЬБУ ДРІБНЕНЬКУ...»	246
Про кошик із міною і плюшевою іграшкою	247
Про мамок і татків	257
Про маленьке життя і велику ідею	262
«МАМО, ЯК ЦЕ — ТАТО?»	270
Про купання дитини і про маму, схожу на тата	270
Про Червону Шапочку і про радість зустріти на війні кота	278
Про мовчання тих, хто вже може говорити	285
«І ВОНА ПРИКЛАДАЄ РУКУ ТУДИ, ДЕ СЕРЦЕ...»	288
Про останні дні війни, коли вбивати противно	288
Про твори з дитячими помилками і кінокомедії	296
Про Батьківщину, Сталіна і червоний ситець	300
«РАПТОМ СТРАШЕННО ЗАХОТИЛОСЯ ЖИТИ...»	305